

GRYNAEUS TAMÁS

(Budapest)

...„BÉKA VALA EKÉJE, KÍGYÓ VALA OSTORA”...

I.

(Természetfeletti és állatalakú betegségek okozók a vésztoi néphitben)

A népi hitvilág és hiedelmek szerves részét képező, s ezért attól élesen elnem-választható népi orvoslás tudományának egy kis fejezetét (a kóroktan, actiologia egy részét) próbálom felvázolni.

Nem azt éreztem feladatomban, hogy újabb adatokkal bizonyítsak többé-kevésbé kikristályosodott ethnologiai tételeket, hanem – mint orosházi gyűjtésben is¹ – megvizsgáljam: *egy községben* gyűjtött adatokból kialakul-e kerek, értelmes és teljes kép; megrajzolható-e ezekből a hitvilág egy fejezete? Úgy gondoltam, hogy ez az alulról-fölfelé építő, induktív módszer – bár nehezebb –, de szervesebb a deduktívnál, és így jobban hangsúlyozódnak a helyi sajátosságok, különlegességek is. Munkám tehát elsősorban anyagközlés; az itt bemutatott anyag tanulságait próbáltam előljáróban összefoglalni.

A népi orvoslás szelleméhez híven tettem éles különbséget emberi és állatmegbetegedések között, hiszen a kór-okok, a megelőzés és a gyógyítás módjai igen sokszor azonosak vagy hasonlóak, de mindenképpen ugyanabból a szemléletből fakadnak.

A leggyakrabban emlegetett betegségokozó természetfeletti lény vagy természetfeletti hatalommal bíró ember a *boszorkány*. A vésztoi néphitben szereplő boszorkányok szinte mindig nők (asszonyok). Csak egyetlen adatról tudok, mely szerint a boszorkány áldozatát vereshajú ember (1)² formájában kínozza. Lehetséges azonban, hogy ez a számos, boszorkányok felvette alak egyike csak. Mert „el tudtak változni kutya, macska kípibe” (2, 3, 4), sőt megjelentek liba (3, 5) és béka formájában is (6). Egy alkalommal az egyik boszorkány deszkateknővé változott át (7). (Vö. ezt az ismert népmesetípussal!). Szinonim elnevezéseik is arról tanúszkodnak, hogy a vésztoi néphit nőknek (asszonyoknak) tartotta őket: babonás asszonynak (4, 8, 9), tudákos asszonynak (8, 10, 17), bűbajos asszonynak (30),³ kurucasszonynak, kurucdoktornak (48) egyaránt emlegetvén. A „vín kurva” (1) és „vín Sárkány” (11) már valószínűleg eufemisztikus megnevezések: mivel a név kimondása megidézést jelent, ezért helyette valamilyen rokonjelentésű szót használnak. Ez annál is inkább érdekes, mert mint majd alább látni fogjuk, a vésztoi boszorkányhit és a táltos-hiedelmek között számos egyezés; ill. hasonlóság van. A vésztoi táltos történetek hősei viszont mindig férfiak.

Leggyakrabban a bábaasszonyok közül kerülnek ki a boszorkányok (1, 12, 13), sőt egyik adat szerint (14) a bábaasszonyok egyenesen tanulják a boszor-

kányságot. Általában azonban – az arra születettek – inkább hagyományozás útján kapták tudományukat: elődjük halálos ágyán adja át nekik. Ezért olyan kínkeserves a haláluk akkor, ha nem akad senki, aki tudományukat elvállalja (15, 16, 17).

Tudományuk segítségével „ódtak-kötöttek, rontottak-gyógyítottak” (8, 12, 14, 22). A tudományos ilyen kétirányú tevékenységét, ambivalens magatartását számos hazai-, és a rokonnépek folklórából származó tudósításban is olvashatjuk.

Áldozatukat (láthatatlan) emberi vagy állati formában ütök-verik, lökdösisik, gyomrozzák, térdelik, megnyomják, lovagolják (1, 2, 3, 4, 6, 10, 13, 18, 19); kölcsönként ruha (20), vagy valamilyen más tárgy (11) segítségével, szavukkal vagy érintésükkel (8, 12) megrontják (7, 12, 21), megéteetik (1).

Főleg napnyugtától napfeljöttig tevékenykednek (1, 11), igen gyakran szokatlan hangok: zaj, szuszogás, állathangok, traktorpufogás⁴, muzsikaszó (1, 4, 11; 12, 19) stb. kíséretében.

Az egyik adat szerint (22) „kedd iccaka meg pínkek iccaka birkoztak, ez volt a jeles napjuk”. Ilyenkor „viaskodtak” egymással. „Az egyik elrontott valamit, a másik meggyógyította: ezen kellett viaskodniuk... Melyik erősebb a hatalmakon, azon veszekedtek. Mikor összejöttek, egyik a másikkal úgy összevesztek, hogy csupa seb voltak” – állandóan sebes arcukról lehetett fölismerni őket (22, 23). Ez a szokásuk már igen erősen emlékeztet a jó és rossz táltosok viaskodására. Hasonlóképpen az a Vésztőn gyűjtött, de az adatközlő szerint egy oláh fiútól származó adat (24) is, mely szerint a boszorkány egyszer fakerék formájában jelent meg, éppúgy, mint a viaskodó táltosok egyike az elterjedt népmesetípusban.

A lidérc-hiedelmkörrel rokon a boszorkányoknak az a Vésztőn ismeretes tulajdonsága, hogy a kulcslyukon is át tudnak bújni (2, 15), a hogy ahol az „éjjeli boszorkányok” tartózkodnak, ott mintha egy nagy lámpával köröket írnának le (22). (Orosházán sötétben játékból lámpát körbe forgató gyerekek látt.in megkérdik: „Mi az, lidérc?” s. gy., 1963.)¹

A váltott gyerek országszerte ismert hiedelmének vésztői változata (25) is jól szemlélteti a boszorkány – lidérc – táltos hiedelmkör összefüggését, elemeik keveredését. Az elváltott gyerek „néma; huncut: ért mindent, csak nem akar szólni”, mert meg van rontva: „lidérc van benne”.

A szorultságukban segítségért folyamodókat a boszorkányok igyekeznek megakadályozni, hogy segítőkhez (békési tudósasszony, berényi ember, újirazi kubikus; 1, 11, 12) eljuthassanak; kiabálnak utánuk, hogy álljanak meg, hátráltatják őket a menésben; a lovak elé állnak, azok alig bírják a szekeret húzni stb.

Erejüket (1, 20, 26) csak erősebb téteménnyel, megelőző intézkedésekkel (1, 4, 13, 19, 20, 24, 27) lehet megtörni. A segítők (1, 11, 12, 20) is csak akkor érnek el eredményt, ha nagyobb a tudományuk, erejük azénál, aki a rontást okozta (1, 27).

Összefoglalólag megállapítható, hogy a vésztői boszorkányhitben a népmesék világképével, valamint a táltos és lidérc hiedelmkörrel azonos, vagy rokon vonások az uralkodók. Ezek mellett a nyugati és hazai boszorkánypörökből ismert szokásaik – tulajdonságaik (seprőn lovagolás, 23; ördöggel cimborálás, 28) jelentetlenebbek, vagy éppen ismeretlenek (mint pl. a boszorkányszombat).

A vésztői lidérc hiedelmekben érdekes módon keverednek az archaikusabb

(keleti) és az újabb (nyugati) elemek. Ha tiszta fekete tyúk tojását valaki (29, 32) hóna alatt kikölti: lidércre tehet szert. Egyik adat szerint (30) csak bűbajos⁵ képes erre. A lidérc olyan, mint egy jérce, tetőtől-talpig fekete, még a csőre és körme is; de más a hangja, és csak kenyérmorzván él (31). Át tud menni csukott ajtón, kulcslyukon (29, 31), röpdülni is tud (32): „Olyan vót a’, hogy itt van, – má, meg ott van”. A kincshordó lidérc hiedelmével szorosán összefonódott Vésztőn a gazdájával háló lidérc hiedelme: „Mindig oda járt hálni, ahol kötötték” (30). „Aki nek lidérce van, az mindig avval alszik” (31).⁶ Arról nem hallottam, hogy gazdáját lassanként elsorvasztaná; ha azonban megpróbálják elemészteni, az gazdája romlását okozza:

„– »Jaj, lányom, pusztítsd el, lidérc a’, de agyon ne üsd, mert *magad ütöd agyon*, add oda valakinek.« Rögton Dobozi Jánosra gondoltam” (31), aki tudvalevőleg táltos, számos vésztői táltostörténet főszereplője volt.

A váltott gyerek elébb már idézett történetében a lidérc másik, hazai anyagban szokatlan betegségokozó tulajdonságát is láthatjuk. A néma gyerekről „megállapították... , hogy lidérc van benne. Ki lehet azt abból hozni... Kiűzték belőle. Azt a nyavalyát, ami rajta volt, azt nevezték lidércnek” (25).

A többi hajdani betegségokozónak jóformán csak a neve maradt fenn, s sokszor még összehasonlító adatok segítségével sem tudjuk megmondani, hogy ember-, vagy állatalakúak lehettek-é? A szólásokból, beszédfordulatokból többnyire csak annyi derül ki, hogy valamilyen élőlény lehetett a régi magyar nyelvben *sarkast* jelentő *fene*: „Ezelőtt így hitták, most meg rák. – Jaj, ne káromkodjatok – mondták – elég baj az annak, akit *esz*.” Itt tehát megint azt látjuk, hogy veszedelmes volt nevét kimondani, káromkodással („A fene *rágja meg!*”, „A fene *egye le* a testit!”) megidézni. Akin már „*elbatalmazott*”, azt *sarkasalma* levelével – levélvel kezelték, mert az „*meghalasztja*” a fenét (33).

Csak szidalmakban maradt fenn Vésztőn a *tájog* neve is: „A *tájog vigye el!*”, „*Egye meg a tájog!*”, „A *tájog hogy egye meg!*” Az összehasonlító nyelvészeti adatok szerint ez a betegség, ill. betegségokozó azonos a XVI. sz.-ban feljegyzett ún. Szelestei féle ráolvasásban szereplő megszemélyesített betegségokozóval, a „tárgy”-gyal.

„*Egye meg a ráksúly*” – mondja a szitkozódó. Akibe a *súly*, *süj(i)* „*behatol*”, annak „*esz*i a csontját” (34).

Ilyen lehetett a *görcs* (35) és talán a *kelevény* is. („Van, akit *elvisz*”; „a *kelevény vitte el*”, 36). A betegségokozó nevének kimondását kerülik ez esetben is: „tudom, hogy *úgy* van” (37), mondta egyik adatközlőm helyett: „tudom, hogy *kelevényes*”.⁷

Minden bizonnyal állatalakú betegségokozó lehetett valamikor a *torokgyík* is: „a *torokgyík* az nagyon *pusztított*, az gyorsan *vitte* a gyerekeket” (36).

A fentebbi néhány adatból is látjuk, hogy a népi kóroktani szemléletnek ősi, de ma is ható jellemvonása a betegségek, betegségokozók *megszemélyesítése*. E szemlélet ma is élő voltát bizonyítja a napjainkban „dívatossá vált” magas vérnyomás betegségben szenvedők egyikének mondása: „*bántott* a vérnyomás”.

A Szelestei féle ráolvasásban szereplő „tárgy”-nak „*béka* vaia ekéje, *kigyó* vala ostora”, a szólásmodás szerint is *kigyót-békát* kiabálnak a haragosok egy-

másra. Nemhiába, mert az emberi testbe búj, betegséget okozó állatok közül a néphit éppen ezt a két állatot, meg a *vízibornyút* emlegeti legtöbbször.

A *kígyó* rendszerint tátott szájjal a földön alvókba búvik bele, gyomruk nagyon „elnehezedik” tőle. Azokat azonban, akik szent György napján kolbászt esznek, nem fenyegeti ez a veszély, mert „annak a szaga megvan benne”. Ezért hagynak mindig kolbászt április végéig, s szent György napján meg is kérdezik egymástól: „Van-e még kolbászod?” (38, 39). A kígyót meleg tej szagával lehet előcsalogatni (40, 41, 42, 43), de valamilyen – közelebbről nem ismert, csak Szeghalmon beszerezhető – „gyógyszert” is használtak e célra (38, 41). A *taréjos kígyó* mérges csípésével okozott halálos betegséget (44).

Béka és *vízibornyú* többnyire ivóvízzel kerül a nem eléggé óvatos emberek gyomrába (45, 46, 47, 48, 49). Ott él, kuruttyol, nagyra nő – a beteg meg közben sorvad. Ha idejében nem segítenek rajta, végül keresztülrágja magát, és kibúvik. – Az áldozatát béka képében kínzó boszorkányról előbb már szó csett (6).

Valószínűleg ide tartoznak még az állatnevekből képzett betegségnévek is, mint pl. *farkasbályog*, *disznóbideg* stb. – ezek megfejtésére azonban egyelőre nincsen semmi támpontunk.

Az emberi testben élő állat – az előbbieknél valószínűleg sokkal ősbib – hiedelme maradt fenn napjainkig abban a szólásban, amit gyerekeknek mondanak, ha – sit venia verbo – lóg a takony az orrukból: „*a béka lába kukuuskál* itt ki, fiam”.

Az előbbi, és a „lélek-állat” hiedelemmel tart rokonságot az a történet is, melyben egy foggal született kisfiúról hallunk (50), aki egy kígyóval együtt, s mindig csak a ház előtt volt hajlandó enni. Hét éves korában (ilyenkor vizzik el a táltosjelölteket viaskodni) őrizték, fogait kitördelték, a kígyót megölték – s erre a kisfiú is „elhervadt”. (Ismételten emlékeztek arra, hogy Vésztőn számos táltostörténetet lehet hallani!)

Ezekben foglalható össze röviden mindaz, amit a mai (1953–1962) vésztői néphitből a természetfölötti és állatalakú betegségek okozókról megtudunk.

Láthatjuk, hogy a vésztői néphit számos archaikus elemet őrzött meg mindmáig. Mégsem egy halott, régen elmúlt világ megkövült emlékei ezek, hiszen az a primitív-mágikus szemlélet, melyben gyökereznek, s mellyel értelmezhetők *ma is él, és bat*: új elemeket vesz föl („modernizálódik”) és olvaszt magába. S csak ez a ma is elevenen élő hiedelmvilág tette lehetővé hogy napjainkban ilyen gazdag anyagot gyűjthessek össze és mutathassak be.

Természetes, hogy a népi orvoslás szellemének megfelelően a megelőző és gyógyító intézkedések, beavatkozások jellegükben, módszereikben teljesen ezekhez a „kórokokhoz” igazodnak. Ezekről majd máskor számolok be.

A szíves olvasó a következő, adattári részben találja meg az idézett történeteket.

II. Adattár

1. Tizenkilenc éves koromban, 1927-ben történt. Jártam egy jánhoz, de közbe a temetőcsősz lányát is hazakísértem. Takaráskor a temetőcsősz megfogadott bennünket (testvéreit és őt), hogy hozzunk neki szalmát. Mikor hazavittük, pájin-

kát adtak. Én mondtam a többieknek: „Az Isten bassza meg, micsoda egy kurvaszagú pájnkát adtak ezek.” – Mit jár a pofád, – mondták az öcsém, – mert az övék jó volt. Hogy lehánytuk a szalmát, reggelit adtak, de az én kávém rossz ízű volt. Jártam a jánhoz, egy este elém áll egy nagy *vereshajú ember* s azt mondja: „Jársz-e még a Kis Zsófihoz? (Így hívták a másik lányt.) Másik este megint találkoztam vele Fogarasiék előtt, le is kent egy pofont, – filni kezdtem. Így ment minden este: nagy zúgás hallott, egyszer csak elém állt az ember. A pofont minden este megkaptam, sokszor megolvasták az ujjahegyét a pofámon. Enni nem tudtam, mán egy hete nem ettem, mentem össze, olyan voltam, mint a büregér. De nekem menni kellett, akár akartam, akár nem: *napfogyta előtt* már mentem. Otthon elmondtam, mi történt, öregebbik bátyám, meg öt komja másnap elkísértek. Visszafelé István bátyám berepült a gödörbe, engem meg seggbe rúgtak. Mondta is: „Az Isten bassza meg Gábor testvört, én nem megyek többet vele.” Sándor bátyám vasúti kalauz volt, sutyiba volt leverve, ideadta, azt mondta, hogy akkor hiszi el, ha belelövök az emberbe. De amikor jött, nem bírtam a kezem kihúzni (t. i. a zsebéből, ahol a pisztoly volt), megkaptam a pofont. Máskor ismét tizenegyen mentünk, mikor a bíró házához értünk, engem nekilöttek a falnak, oszt a bukszám, amit a lány (t. i. Kis Zsófi) vett, belülről az ablakba került. Másnap jön a rendőr, menjek a községházára. Kérdezik, volt-e ilyen és ilyen bukszám – mert a bíró is megijedt, hogy egy idegen bukszát talált az ablakában. Azután ideadták. – Egyszer meg többen mentünk, engem közrevettek – egyszer csak a többi közül kikaptak, csak azt látták, hogy fent vagyok és csak pottyantam. Csak a komák megirtóztak. „Az Isten fasza kísérget téged” – mondták. De nekem menni kellett.

Egy újrízi ember – kubikos volt – akivel együtt dolgoztunk a kövesút hidjánál, azt mondta édesapámnak, hogy ő meggyógyít. Szalonnát kért a gyógyításért. Azt mondta, *mellényem vegyem fel fordítva*, vegyek egy kiló kölest a piacon, de még ha adnák, se fogadjam el senkitől, hanem vegyek. A *kölest szőriam széjjel az udvaron*, s estére menjek egy Sós nevű kocsmároshoz. Ott ittunk éjféliz. Nem csináltunk semmit, csak ittunk. Akkor azt mondta: menj haza, de *senkihez ne szólj*, még ha apáddal találkozol, akkor se. Apámnak meg meghagyta, hogy *napfogyta után* zárja be a kaput, senkit ne eressen be. Megyek haza, zúgást hallok, Kis Rébék, a *bábaasszony*, a lány nagyanyja jött. Szólt nekem: „Hunnen jössz fiam ilyen kísőn? Ilyen kísőn jársz haza? Nem tudod, ifélbe mindenki megfordul és rosszat álmodik, hirtosan te is csak álmodtad mindezt.” Nem szóltam semmit, ő meg mindig csak *elébem állt*, s mondta. Majd szemenköpött. *Nebezen mentem*, mintha köd lett volna, alig kaptam levegőt. Végre hazérkeztem. Mikor a gangajtrót kinyitottam, a ház előtt *csörömpülést, szuszogást* hallottam. Mondta apám: „Ott egy kis pálinka, igyál”, mert csak a tartotta bennem a lelket, meg egy kis tej. – Közben Kis Rébék bejött, mert csak görbülövel volt becsukva a kapu. Mikor kinyitotta a házajtót, én csak ugrottam be a sutba. Mondja nekem: „Mit szaladsz előlem Bálint?” – azután ment ki. Bátyámnak akkor jutott eszébe, hogy napfogyat után nem lett volna szabad bejönni senkinek, de mire utánamentek, nem látták sehoh. Másnap az írízi ember mondta édesapámnak: „Mínek engedték be a *vén kurvát*, hadd döglött volna meg.”

Sándor bátyám jött, hogy megítat, és megvereti velem az öregasszonyt.

A csizmaszárba dugj egy kést – mondta – és vágd össze. Lestem az öregasszonyt a kapu mögött, hogy ha majd ideér, kiugrok és leütöm. Látom jön is az öregasszony. De mire a kapunk eránt ér, kiejtettem kezemből a botot és elmentem. Akkor Sándor bátyámmal elmentünk a házához. Kérdezzük hol van? Most ment be a kisházba, mondták. Megyünk utána, nincs sehol. Hazamentünk. Nem sokára jön egy rendőr, hogy Sándor bátyám, meg én azonnal menjünk a rendőrségre; mert Kis Rébék felszaladt a rendőrségre, hogy össze akarjátok vágni paprikásnak. (A csendőrök tudtak a dologról, mert előbb – én nem is tudtam – kísérték engem, de nem láttak semmit, csak a *csattogást* hallották.) Mondja a tiszthelyettes: „Mondja el, hogyan történt. „Elkezdtem mondani, de Kis Rébék közbevágott: Mit beszélés te kutyalelkű” – erre a tiszthelyettes megjébevéágtá, hogy azt mondta, kutyalelkű. Mikor vallatták, azt elismerte, hogy pájinkával és a tejjel *megetetett*. Csak a bábaságot vették el tőle, le kellett szednie a táblát.

Az irázi ember csak azt mondta, hogy nagyon kis *erővel* van több neki, (t. i. Kis Rébéknek) különben ő (Kis Rébék) pusztult volna el. De, hogy hazament *nem jött többet* (t. i. dolgozni a hídhöz).

Attól kezdve, hogy Kis Rébék néni megnézett engem a sutba, tudtam már enni. Hat hét alatt zajlott le az egész. Azután elmentem katonának, hogy ne csúfoljanak. „No jön a boszorkányos” – mondták, mikor elmentem a gazdakörbe. De mire hazajöttem, elfelejtették, ezér mentem el önkéntes katonának. – Egyszer jöttem haza szabadságra, az úton előttem ment a Kis Rébék. Igyekszem utána, hogy megverem, de mikor gyorsabban mentem, ő is gyorsabban ment, majd szaladni kezdtem, de nem értem utól. (r. K. B.)

2. Mindig ment hozzá be a boszorkány éccaka, *kulcsjukon* ment be, mindig *gyomroztá, térgyelte*. Az ajtót hiába zárta be, nem sikerült (megfogni). Egyszer osztán észrevették, hogy ugyanazon időpontban egy *nagy fekete kutya* megjelenik az udvarukon, elfogták – nehezen. Elkezdték aprítani, ki mivel érte: „No valld be, hogy kicsoda vagy”, – kérdezték, hogy ő jár-e ide. Mikor már nem állhatta, megmondta ki, s megígérte, nem jön többet. Amelyiket (t. i. a boszorkányt) lelepleztek, az nem jelent ott meg soha. (L. T.)

3. Ősszel meg eljártunk kendert dörzsölni: este csináltak dörzsölést. Jöttek a legények is, s mikor vége volt, táncsal végződött. Mikor jövünk haza, velünk szemközt jön egy *nagy fehér kutya*. Mentünk összefogódzva. Űk (t. i. a többiek) nem látták, de én láttam, hogy énfelém tart. Mikor odaért, a kutya nagyot ugrott szemeszöktiben – és nekem. A fiúk üzöbe vették, kergelésztek, de nem tudta elcsípni senki.

Egy másik lány meg mondta: „Kisíjetez haza, mert hajjátok egy *nagy fehér liba* van a kapuba.” Mikor odaért, ment a jány szeminek s verte.

4. Az én velem is megtörtént, volt egy szeretóm, de én nem szerettem a legínt. Az anyja olyan *babonás asszony* volt. Minden éccaka *macska kípiben* bejött, a két első lábát feltette az ágyam szélire – olyan nagy kík szeme volt – köpködött kípén. Én meg kiabáltam, mire édesanyám leugrott az ágyról s lámpát gyújtott, addigra nem volt semmi, csak nagy *csörömpölés* hallatszott. Eloltotta a lámpát, lefeküdtünk. Édesanyám megínt csak nagy nyöszörgésre ébredt fel. Akkor meg a macska ráült a mejjemre, olyan nehéz volt, mint a kúsó. Más éjjel édesanyám mellett feküdtem, akkor meg odaült a párnára és pofozott.

